

טל אילן

"ירושלים של זהב" והגרעין ההיסטורי בסיפורי אשת ר' עקיבא*

במשנה מסכת שבת ו א נאמר: "במה אשה יוצאה [בשבת] ובמה אינה יוצאה? לא תצא אשה לא בחוטי צמר ולא בחוטי פשתן ולא ברצועות שבראשה (ולא תטבל בהן עד שתרפם) ולא בטוטפת ולא בסנבוטין בזמן שאינן תפורין ולא בכבול לרשות הרבים ולא בעיר שלזהב¹ ולא בקטלא ולא בנזמים ולא בטבעת שאין עליה חותם ולא במחט שאינה נקובה". רשימה זו עוסקת בפרטים הנחשבים כמשא שהאשה נושאת בשבת, ואינם פרטי לבוש של ממש, ועל כן הם אסורים. בפריטים אלה יש כדי לשקף מציאות חיים בימי חז"ל, ושאלת מהותם המדויקת עשויה לזרוע אור על פרטי לבוש והתקשטות שאפיינו נשים יהודיות בארץ ישראל בתקופת המשנה.²

כאן נתמקד בפריט הנקרא "עיר של זהב" שהיה, ככל הנראה, תכשיט כלשהו שנשים התהדרו בו, כפי שעולה מקרבתו לקטלאות ונזמים שברשימה. מהו אותו פריט הנקרא "עיר שלזהב"? שאלה זו העסיקה את שני התלמודים שעה שבאו לפרש משנה זו, ומעניין לציין ששניהם השיבו אותה התשובה. בירושלמי: "ר' יהודה אמר: כגון ירושלים דדהב". ובהמשך מובא הסיפור "מעשה ברכי עקיבא שעשה לאשתו עיר של זהב".³ בבבלי נאמר: "מאי עיר של זהב? רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: ירושלים דדהבא כדעבד ליה ר' עקיבא לדביתהו" [תרגום: ירושלים של זהב כמו זו שעשה ר' עקיבא לאשתו].⁴

* הדברים המופיעים כאן הנם סיכום של מה שכתבתי בספרי *Mine and Yours are*

Hers: Retrieving Women's History from Rabbinic Literature, Leiden 1997

1 "עיר של זהב" נזכרת עוד במשנה במסכתות עדויות ו, א ובכלים יא, ח, וכן בתוספתא מסכתות שבת ה, ו ועדויות א, י. אזכורים אלה אינם רלוונטיים לענייננו. "ירושלים של זהב" איננה נזכרת במשנה או בתוספתא.

2 לזיהוי אפשרי של תכשיטים אלה ראו ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ב/ב, תל אביב תש"ה, עמ' 259-263; 315; 316; 317; ציונה גרוסמרק, תכשיטים ותכשיטנות בארץ ישראל במקורות ובמצא הארכיאולוגי בתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ד.

3 "שבת ו, א, (ז ע"ד).

4 ב' שבת נט ע"א-ע"ב.

שני דברים מעניינים אנו למדים מהסבר זה. האחד – הוא שהיה קיים תכשיט כלשהו שנשים ענדו ואשר נקרא "עיר של זהב", או במקרים מיוחדים, "ירושלים של זהב", והאחר – שפריט שכזה נתן ר' עקיבא לאשתו, והמתנה נודעה עד כדי כך שהן בחוגי הבבלי והן בחוגי הירושלמי נחרט רישומה, אף שמוסרי מסורת זו (ר' יהודה בירושלמי, רבה בר בר חנא או ר' יוחנן בבלי⁵) נבדלים זה מזה.

להלן נדון הן במתנה שנתן ר' עקיבא לאשתו ובמה שניתן להסיק מבחינה היסטורית מן הקשר שבין "ירושלים של זהב" ופרשת חייה של אשת ר' עקיבא, והן באופיו של תכשיט זה.

א. ירושלים של זהב בתלמוד הירושלמי

בתלמוד הירושלמי מתקשרת "ירושלים של זהב" ישירות למה שמסופר לנו על אשתו של ר' עקיבא ומעשיה:

מעשה ברבי עקיבא שעשה לאשתו עיר של זהב. חמתיה איתתיה דרבן גמליאל וקניית ביה. אתת ואמרה קומי בעלה. אמר לה: הכין הויית עבדת לי כמה דהוות עבדה ליה? דהוות מזבנה מקלעיתה דרישה ויהבה ליה והוא לעי באורייתא. (ירושלמי, שבת ו, א, [ז ע"ד]; השווה ירושלמי סוטה ט, טז, כד ע"ג).⁶

[תרגום: ראתה אשתו של רבן גמליאל וקנאה בה. באה ואמרה לבעלה. אמר לה: האם היית עושה עבורי מה שהיא עשתה עבורו? שהיית מוכרת מקלעות שערה ונותנת לו והוא למד תורה]

סיפור זה על אשתו של ר' עקיבא הוא ייחודי. רק מן הירושלמי אנו למדים על

5 שאלת מהימנותה של מסורת המסירה איננה מענייננו כאן. איני באה לטעון ששמות המוסרים כאן אינם מהיימנים, אלא רק שלא הייתה בידי חכמים מסורת קבועה בנושא. לעניין מהימנות שמות המוסרים בספרות חז"ל ראו: ד' הלבני, "ספקי דגברי", ספר היובל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות (תרפח/תרפ"ט-תשל"ט/תש"ם) בעריכת ש' ברון וי' ברזילי, ירושלים תש"ם, עמ' סז-פג. לסיכום הנושא ראו G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1996, pp. 57-62.

6 "עיר של זהב" נזכרת בירושלמי גם בראש השנה א, ט (נז ע"ג), אבל זהו ציטוט הברייתא מן התוספתא. "ירושלים של זהב" נזכרת רק בהקשר של אשת ר' עקיבא.

מכירת שער. ר' עקיבא היה זקוק, ככל הנראה, לכסף לפרנסתו שעה שלמד תורה, כסף זה קיבל מאשתו שקיבלה אותו ממכירת שער ראשה. בתמורה נתן לה ר' עקיבא, משנהיה לאיש אמיד, תכשיט יקר ערך – ירושלים של זהב. סיפור מעין זה נקרא בחקר הספרות סיפור איטיולוגי, שכן הוא מסביר תופעה היסטורית מוכרת (אותה "עיר של זהב" שאשת ר' עקיבא ענדה). הוא מסופר אגב אורחא. עיקרו של סיפורנו הוא קנאתה של אשת רבן גמליאל על שר' עקיבא, הצנוע והנודע בצניעותו, העניק לאשתו מתנה יקרת ערך, ואילו לה, לאשת הנשיא, אין פריט שכזה. קנאה בין נשים היא טופוס ספרותי שכיח, המתאר קווי מגדר מקובלים.⁷ תשובתו של רבן גמליאל כללית ברישה: "האם היית עושה עבורי מה שהיא עשתה עבורו?", ופרטנית בסיפה אף כי בקיצור נמרץ: "שהיית מוכרת מקלעות שערך ונותנת לו והוא לומד תורה".

מהי המציאות העולה מסיפור זה? ר' עקיבא למד תורה ואשתו פרנסה אותו. פרנסה זו באה בחלקה ממכירת השער. שאלה היא מי קנה שער ולאיוזו מטרה? תשובה חלקית לכך ניתן לקבל מן המשנה: "האשה שנהרגה נהנין בשערה".⁸ כיצד? על כך משיב התלמוד הבבלי: "אמר רבא: בפאה נכרית".⁹ מתברר ששער נשים היה בגדר סחורה מבוקשת בתעשיית הפאות הנוכריות. מכל מקום, שני עניינים נוספים ניתן להסיק לגבי מכירת שערן של נשים מן המקורות הקדומים. האחד הוא שמכירת שער לא נחשבה למקור פרנסה מכובד, ושנזקקו לו רק כשכלו כל הקצין. עניין זה עולה ממשנה אחרת שנתקשרה אף היא בשמו של ר' עקיבא:

מעשה באחד שנדר מאשתו הנאה והיתה כתובתה ארבע מאות דינרין ובא לפני רבי עקיבא וחייבו ליתן לה כתובתה. אמר לו: רבי, שמונה מאות דינרין הניח אבא ונטל אחי ארבע מאות ואני ארבע מאות. לא דיה שתטול היא מאתיים ואני מאתיים? אמר לו ר' עקיבא: אפילו אתה מוכר שיער ראשך אתה נותן לה כתובתה.¹⁰

מכירת השער שימשה אפוא מקור פרנסה לעניים שבעניים. כטופוס ספרותי אין סיפור מכירת השער ייחודי לאשת ר' עקיבא, אלא הוא קיים ורווח

7 ראו למשל במאמרי: "Josephus and Nicolaus on Women", in *Geschichte-Tradition-Reflexion: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*, Vol. 1: Judentum, eds. H. Cancik, H. Lichtenberger and P. Schäfer, Tübingen 1996, pp. 232-233; 256

8 מ' ערכין א, ד.

9 ב' ערכין ז ע"ב.

10 מ' נדרים ט, ה.

בספרויות העולם.¹¹ הוא מופיע בלבוש יהודי כבר בספרות העולם העתיק. בספר החיצוני, צוואת איוב, המתוארך ככל הנראה למאה הראשונה לספירה, מספר איוב כיצד, כאשר כלו כל הקצין, ושוב לא עלה ביד אשתו לפרנסו בכבוד, נאותה זו לשטן המפתה ומכרה את מחלפות ראשה בשוק על מנת להביא לבעלה לחם.¹²

גם אם סיפור השער איננו היסטורי ונשען על מוטיב עתיק, הוא שואף להסביר את הימצאותו של התכשיט יקר הערך בידי אשת ר' עקיבא. והתשובה – התכשיט ניתן לה מידי בעלה כאות הוקרה על מה שעשתה למענו כשהיה עני מרוד ונצטרך למחיינו כדי ללמוד תורה.

ב. ירושלים של זהב בתלמוד הבבלי

כפי שכבר ראינו לעיל, גם התלמוד הבבלי ידע שברשותה של אשת ר' עקיבא הייתה "ירושלים של זהב".¹³ ואולם בתלמוד הבבלי אין מסופר לצד הזכרת התכשיט על האופן שבו קיבלה אותו. התכשיט נזכר במסכת שבת (ו, א), בנוגע להלכה שבה פתחנו את דיוננו. ואולם סיפור אשת ר' עקיבא, שהוא שונה לגמרי מן הסיפור בירושלמי, מופיע במסכתות כתובות ונדרים.

סיפור ר' עקיבא ידוע מאוד. ר' עקיבא היה רועהו של בן כלבא שבוע. "חזתיה ברתיה דהוה צניע ומעלי. אמרה ליה: אי מקדשנא לך אזלת לביה רב? אמר לה: אין. איקדשה ליה בצניעה ושדרתיה". [תרגום: ראתה אותו [בתו של כלבא שבוע] שהיה מעולה וצנוע. אמרה לו: אם אתקדש לך תלך

11 ואף מספרות המאה התשע־עשרה והעשרים אנו למדים שנשים מוכרות את שערן כמפלט קיומי אחרון. בספרו של ויקטור הוגו, עלובי החיים, מוכרת פנטין את שערות ראשה על מנת לפרנס את בתה קוסט (ו' הוגו, עלובי החיים, בתרגום א' ענבר, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 80); כשאביהן נפצע במלחמת האזרחים האמריקנית ואין לאימן כסף לנסוע אליו לבית החולים מוכרת ג'ו, גיבורת נשים קטנות של לואיזה מיי אלקוט, את שערותיה, ובכסף שהיא מקבלת היא קונה את כרטיס הרכבת לאמה (ל"מ אלקוט, נשים קטנות, בתרגום ש' ערב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 162-164); כך גם בסיפורו הנפלא של או' הנרי, "מתנת חכמי־הקדם", מוכרת האשה את שערותיה על מנת לקנות לבעלה האהוב מתנה לחג המולד (או' הנרי, אחרי עשרים שנה: סיפורים נבחרים, בתרגום א' אמיר, תל-אביב תשל"ד, עמ' 5-11).

12 צוואת איוב כג 7-10, בתוך א' כהנא, הספרים החיצוניים כרך א, תרצ"ז, עמ' תקכו.

13 "עיר של זהב" נזכרת בבבלי עוד במסכתות שבת נט ע"א וסוטה מט ע"ב. ירושלים של זהב נזכרת רק בהקשר של אשת ר' עקיבא, כפי שנראה להלן.

לבית המדרש? אמר לה: כן. התקדשה לו בצנעה ושלחה אותו]. כך במסכת כתובות (סב ע"ב). ר' עקיבא עשה עשרים וארבע שנים בבית המדרש, והניח את אשתו ענייה וגלמודה. משחזר ר' עקיבא לאחר שנים רבות, גדול בתורה ועמו תלמידים הרבה, הכיר בחלקה של אשתו בעלייתו לגדולה וקבע "שלי ושלכם שלה הוא". סיפור זה מהווה אב טיפוס לאשת תלמיד חכם אידאלית, המתירה לאישה לעזוב את הבית לשנים הרבה כדי ללמוד תורה.¹⁴ בסיפור אין זכר "לירושלים של זהב" ואף לא נזכרים מעשייה של אשת ר' עקיבא במכירת שיערה כדי לפרנסו. למעשה שונה הראליה העולה מסיפור זה באופן קיצוני מזו העולה מן הירושלמי, שכן בירושלמי מפרנסת אשת ר' עקיבא את בעלה, והדעת נותנת שנמצאה קרוב אליו בעת לימודיו, ואילו בבבלי מודגשת בדידותה של האשה, הנאלצת לפרנס עצמה ללא תומך, ואין רמז שהיא היא המפרנסת את בעלה. ואולם משני הסיפורים – גם מזה הקצר בירושלמי וגם מזה הארוך בבבלי – עולה אידאה משותפת – אשת ר' עקיבא מלאה תפקיד חשוב ומרכזי בעלייתו של ר' עקיבא לגדולה. ההבדל בין המקורות הוא בפרטי מעשייה. לפי הירושלמי, היא פרנסה אותו והוא למד. לפי הבבלי, היא עודדה אותו לעזוב את הבית לפרק זמן ארוך ואף פטרה אותו מלפרנסה. מסיבות רבות יש להניח שנוסח הסיפור במסכת כתובות בבבלי הוא המקורי ואילו הנוסח המקביל בנדרים הוא משני לו. אעלה כאן רק שתיים; האחת היא עניין ההקשר. במסכת כתובות מופיע סיפור אשת ר' עקיבא כאחד בשורת סיפורים על חכמים שעזבו את נשיהם על מנת ללמוד תורה. רוב החכמים נהגו שלא בחכמה, ולכן נתקלו בתקלות שונות.¹⁵ סיפור אשת ר' עקיבא מופיע בסופה של שרשרת סיפורים זאת והוא מושלם. ר' עקיבא נהג כראוי באשתו ואף היא נהגה למופת ולכן לא אירעה להם כל תקלה. לפי שיטת הבבלי¹⁶ יצאו תלמידי חכמים מיד לאחר שנישאו ללמוד תורה במרחקים. מטרת

14 על טופוס סיפורים זה ועל אחרים כמוהו ראו להלן.

15 על שרשרת סיפורים זו ראו: י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב תשמ"א, 99-115; ש' ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד, תל אביב תשנ"ג, עמ' 80-56; ד' בווארין, "הנזיר הנשוי: האגדה הבבליית כעדות לתמורות בהלכה הבבליית", בתוך י' עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 77-93; A. Cohen, *Rereading Talmud: Gender, Law and*; 77-93. *Poetics of Sugyot*, Atlanta 1998, pp. 97-130.

16 הבחנה זו נעשתה על ידי חוקרים רבים, למשל I. M. Gafni, "The Institution of Marriage in Rabbinic Times", *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, ed. D. Kraemer, Oxford 1989, pp. 13-30; וכן בווארין, "הנזיר הנשוי" (לעיל הערה 15) וגם ע' שרמר, "גיל הנישואים של גברים יהודים בארץ ישראל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד", ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 61, הערה 61.

הסיפור הזה היא לעודד אותם ואת נשיהם. יש להניח שהסיפור חובר (או למזער עובר) מלכתחילה כדי לשלבו בשרשרת סיפורים זו. סיבה אחרת נובעת מתפקידה של אשת ר' עקיבא בראשית הסיפור. כפי שראינו לעיל, בסיפור במסכת כתובות לאשת ר' עקיבא חלק חשוב ופעיל בהעמדת התא המשפחתי וביזמה לשלח את ר' עקיבא ללמוד תורה. באופן כמעט מהפכני ובחשאי אשת ר' עקיבא היא המציעה לבעלה נישואין ואף מעמידה לו תנאי שרק קיומו יתיר לה להינשא לו. יונה פרנקל, שניתח סיפור זה, הציע "שהם רק נתקדשו" ומעולם לא היו נשואים; היא אשתו ואשת איש מבחינה משפטית אך אינה נשואה לו, 'אלמנה חיה', עניין המעמיק את המתח המיני שבסיפור.¹⁷

הסיפור ההופך סדרי מגדר מקובלים על פיהם, עבר עיבוד ועידון בנוסח המופיע במסכת נדרים שבתלמוד הבבלי, וללא הנוסח בכתובות היינו מתקשים לגלות בו את האשה האקטיבית, היוזמת והעצמאית.¹⁸ הוא נפתח במילים: "ר' עקיבא איתקדשת ליה ברתיה דבר כלבא שבוע" [תרגום: ר' עקיבא התקדשה לו בתו של בן כלבא שבוע]. נוסח עקר זה מנטרל את אופיה הלא שגרתית של הצעת הנישואין המצויה במסכת כתובות. צורה דקדוקית לא אישית זו מאפשרת לר' עקיבא להיות יוזם הנישואין ממש כמו לאשתו. בהמשך אנו מתבשרים עוד שאשתו "אזלה איתנסיבה ליה בסיתוא" [תרגום: הלכה ונישאה לו בחורף]. פרט זה, שאף הוא לא מצוי במסכת כתובות, רומז לכך שלדעת מעבד הסיפור במסכת נדרים יש מקום להדגיש שנישואי ר' עקיבא ואשתו אכן מומשו. כיוון שאפשר להבין מדוע ירצה המעבד לשנות את הנוסח הקשה בכתובות לנוסח המתון של נדרים, אך לא להפך, סביר יותר להניח שנוסח נדרים הנו העיבוד המאוחר.

והנה, בנוסח הסיפור שבנדרים, בתוספת שאין לה מקבילה במסכת כתובות, עולה שוב עניינה של "ירושלים של זהב". לאחר נישואיהם התגוררו עקיבא ואשתו, שנושלה מנכסי אביה, כעניים מרודים. אנו קוראים: "הוה קא מקניט לה תיבנא מן מזייה. אמר לה: אי הואי לי רמינא ליך ירושלים דדהבא" [תרגום: היה [ר' עקיבא] מלקט לה תבן משערותיה. אמר לה: אילו היה לי הייתי נותן לך ירושלים של זהב]. שוב עולה אותו פריט סתום "ירושלים של זהב". בירושלמי נקשרת מתנה זו בעזרה הכלכלית שהושיטה אשת ר' עקיבא לבעלה שעה שלמד תורה. גם בבבלי למדנו שלאשתו נודע תפקיד מרכזי בלימודי בעלה, אבל הוא בעל אופי אחר. והנה גם בסיפור זה אנו למדים שר' עקיבא הבטיח לאשתו שאילו היה עולה הדבר בידו היה קונה לה "ירושלים

17 פרנקל (לעיל הערה 15), שם, עמ' 114.

18 לניסוח מפורט של הנחת עבודה זו על קדמותו של הנוסח בכתובות ראו א' אדרת, "הסיפור בספר האגדה", עלי שיח 4-5 (תשל"ח-ט) עמ' 129-124.

של זהב". ממסכת שבת בבבלי אנו למדים שאכן, בסופו של דבר עלה הדבר בידו ועקיבא מימש את שאיפתו – הבטחתו.¹⁹ יש לנו אפוא שתי עובדות, האחת – אשת ר' עקיבא סייעה לבעלה בלימודיו, והאחרת – הייתה לה "ירושלים של זהב". בעובדות אלה עשו המספר בירושלמי והמספר בבבלי כל אחד לפי צרכיו הדידקטיים. אבל לפנינו מקרה נדיר שבו אנו יכולים להתבונן בעובדות ההיסטוריות שעמדו לנגד עיני המספר ("עיר של זהב" שהייתה לאשה, ידיעה קלושה על העזרה) ואף בחומר הספרותי שבו שיבץ עובדות אלה (סיפור איטיולוגי בעל מוטיבים ספרותיים בירושלמי; סיפור דידיקטי על התנהגות מופת של אשת תלמיד חכם בבבלי).

ג. "עיר של זהב" באבות דרבי נתן

מהו אפוא אותו תכשיט? כיצד נראתה "ירושלים של זהב"? מקצת התשובה לשאלה זו דומה שניתן למצוא במקור השלישי שבו מופיע נוסח סיפור אשת ר' עקיבא – אבות דרבי נתן.

כידוע, השתמרו שני נוסחים למדרש אבות דרבי נתן. נראה לי שנוסח א הכיר את סיפורי אשת ר' עקיבא שבתלמוד הבבלי ושינה אותו, ואילו נוסח ב חובר באופן עצמאי, ללא קשר לסיפור המופיע בטקסט התלמודי היום, אלא בהסתמך על אותם שני נתוני יסוד שהיו בפני הירושלמי והבבלי – תכשיט יקר ערך ברשותה של אשת ר' עקיבא ופועלה למען בעלה בלימודיו. אביא שני טיעונים לחיזוק סברה זו.

א. בנוסח א של אבות דרבי נתן אנו למדים ש"לא נפטר (ר' עקיבא) מן העולם עד שהיו לו שולחנות של כסף ושל זהב ועד שעלה למטתו בסולמות של זהב והיתה אשתו יוצאה בקרדוטון ובעיר של זהב".²⁰ עיר של זהב, כשם התכשיט שאותו ענדה אשת ר' עקיבא, למד המדרש מן התלמוד, שכן בנוסח ב של אבות דרבי נתן קרוי הפריט – כתר זהב – כפי שנראה להלן.

ב. קטע מן המדרש המופיע באבות דרבי נתן נוסח ב שונה בנוסח א, על פי חומר המצוי בתלמוד הבבלי. בסוף פרשת לימודיו של ר' עקיבא במדרש נוסח ב מופיע הסיפור הזה: "אומרים לו לאדם: מפני מה לא למדת תורה בעולם הזה? אומר: שהיתי עני. אף ר' עקיבא עני היה. שהיתי עשיר. אף ר' עקיבא עשיר היה. שהיתי מטופל. אף ר' עקיבא מטופל היה. שמא לא זכו לך

19 ב' שבת נט ע"א-ע"ב.

20 אבות דרבי נתן, א, ו (מהד' שכטר, עמ' 29-30).

אבותיך? אף ר' עקיבא לא זכו לו אבותיו. מכאן אמרו חכמים ז"ל: עתיד ר' עקיבא לבייש הרבה למי שלא למד תורה בעולם הזה.²¹ לסיפור העני הבא לגן העדן ולר' עקיבא המשמש לו דגם לחיקוי באבות דרבי נתן ב יש היגיון פנימי. ר' עקיבא הוא מעין קנה מידה שכנגדו יישפטו האנשים, ולפי קנה מידה זה ייחרץ דינם לעולם הבא.

באבות דרבי נתן נוסח א ניכר שוני מהותי: "עתיד ר' עקיבא לחייב כל העניים בדין. שאם אומרים להם: מפני מה לא למדתם תורה? והם אומרים: מפני שעניים היינו. אומרים להם: והלא ר' עקיבא עני ביותר ומדולדל היה. ואם אומרים: מפני טפינו, אומרים להם: והלא ר' עקיבא היו לו בנים ובנות" עד כאן הסיפור דומה. אילו היה מסתיים כאן היה גם מוסר ההשכל הנלמד ממנו דומה. כיוון שר' עקיבא הוא קנה המידה, וכיוון שהאנשים נמדדים לפיו, הרי הם מתחייבים בדין, שכן לא נהגו כמוהו. ואולם בנוסח א של המדרש מופיעה כאן תוספת ההופכת את הסיפור על פיו: "אלא אומרים להם מפני שזנתו (או פרנסתו)²² רחל אשתו". מילים אלה מוסיפות פרטים חדשים ובלתי ידועים לסיפור ר' עקיבא ובראש וראשונה שם אשתו. זאת ועוד, משפט זה משנה למעשה את מהות המדרש. אם, לפי אבות דרבי נתן ב, לא נמצא תירוץ לרשעים שלא ללמוד תורה כיוון שגם ר' עקיבא עמד בקשיים דומים ואף על פי כן למד תורה, הרי שבאבות דרבי נתן א ברור שיש למעשה תשובה למצבו של ר' עקיבא. לר' עקיבא הייתה אשה טובה שפרנסה אותו, ועל כן היה יכול ללמוד תורה, מה שאין כן בשאר בני אדם.

הרעיון שאשתו של ר' עקיבא פרנסה אותו עולה, כידוע, מן הנוסח בירושלמי, ואולם השם המופיע כאן לראשונה ורק כאן לקוח מן הבבלי, והוא נובע מפירוש ייחודי של פסקה שם, שבה אין לאשה שם כלל. במסכת

21 אבות דרבי נתן, ב, יב (מהד' שכטר, עמ' 30). סיפור זה מבוסס על נוסח סיפור קבוע המצוי גם בתלמוד הבבלי אבל שם נושאו הוא הלל הזקן: "ת"ר: עני, עשיר ורשע באין לדין. לעני אומרים: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר: עני היתי וטרוד במזונותי, אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל?" (ב' יומא לה ע"ב). ובהמשך מסופר שם על הלל סיפור שדומה לו מסופר על ר' עקיבא באבות דר' נתן: "אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעיק אחד. חציו היה נותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו". על סיפורי הלל בבבלי, שלהם מקבילות המעמידות את ר' עקיבא במרכז באבות דרבי נתן, ראו י' אלבוים, "תבניות לשון ועניין במעשי חכמים: לטיבן של העדויות על ר' עקיבא באבות דר' נתן", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 71-77.

22 על שינויי נוסח אלה בכתבי היד, ראו מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 49.

"ירושלים של זהב" והגרעין ההיסטורי בסיפורי אשת ר' עקיבא 41

כתובות, לאחר שמסיים המספר את דבריו ביחס לאשת ר' עקיבא, הוא מוסיף:

ברתיה דר' עקיבא עבדה ליה לבן עזאי הכי והיינו דאמרי אינשי: רחילא בתר רחילא אזלא. כעובדי אמה כך עובדי ברתא [תרגום: בתו של ר' עקיבא עשתה לו לבן עזאי כך וזהו שאומרים האנשים: הכבשה הלכה אחר הכבשה. כמעשי האם כך מעשי הבת].²³

סיפור זה בא, לשיטתו של בווארין, לפתור עבור הבבליים את בעיית בן עזאי.²⁴ לפי המקורות התנאיים לא נישא בן עזאי מעולם שכן "חשקה נפשו בתורה ויתקיים העולם בידי אחרים".²⁵ הבבליים, שלא יכלו לדמיין לעצמם חכם שאיננו נשוי, מצאו לבן עזאי פתרון ספרותי. הוא נישא לבת ר' עקיבא וכמו חותנו חי חיי נזיר נשוי, ואשתו נותרה בבית וחיכתה לו. על כך אמרו הבריות: כאם כן הבת "רחילא בתר רחילא אזלא". אמרה זו, שאינה נוקבת בשם האם, פורשה במדרש באבות דר' נתן כשמה הפרטי של אשת ר' עקיבא. ואולם פירוש זה לא היה יכול לעלות אלא על סמך הכרת הטקסט בתלמוד הבבלי, טקסט שלא השפיע על אבות דרבי נתן ב, שם אין לאשה זו שם. מכיוון שכך, אתייחס מעתה לנוסח ב של סיפור עלייתו לגדולה של ר' עקיבא כפי שסופר במדרש אבות דרבי נתן, כיוון שיש להניח שהוא מקורי ומצביע על מגמתו הראשונית של מחברו.

בסיפור ראשיתו של ר' עקיבא המצוי במדרש אבות דרבי נתן (בשני הנוסחים) אנו למדים שהרעיון ללכת ללמוד בא לר' עקיבא כתוצאה מהתבוננותו בבאר מים:

ראה חוליית הבור חקוקה. אמר: מי חקק החוליא הזאת? אמרו לו: החבל. אמר להם: ויכול הוא? אמרו לו: הן, מפני שהוא תדיר עליה. ואמרו: לכך אתה תמה? מים שחקו אבנים, שנאמר: 'אבנים שחקו מים' (איוב יד יט). אמר: וכי לבי קשה מהאבן? אלך ואלמוד פרשה אחת מן התורה.

סיפור זה מלמדנו שלא נצטרך ר' עקיבא לשום תמריץ חיצוני כדי ללמוד, בניגוד לנוסח הבבלי, שלפיו אשתו היא שדחפתו לכך. בהמשך אנו למדים שכשהגיע לבית המדרש "התחיל קורא בלוח הוא ובנו". מציאות זו רומזת

23 ב' כתובות סג ע"א.

24 בווארין, "הנזיר הנשוי" (לעיל, הערה 15), עמ' 89.

25 תו' יבמות, ח, ז.

שכבר היה ר' עקיבא נשוי והעמיד צאצאים. גם תיאור זה סותר את העולה מן הסיפור הבבלי, לפיו לאחר נישואיו מיהר ר' עקיבא לצאת ללמוד תורה ולא הספיק לגדל משפחה, ושמכל מקום, רחוק היה בית מדרשו ממקום מגורי משפחתו ולא יכול היה בנו ללמוד עמו. כל הפרטים הללו סותרים את מה ששמענו על ר' עקיבא בתלמוד הבבלי. המשך הסיפור סותר את הפרטים שעשויים היינו להסיק מן הירושלמי:²⁶

אמרו עליו [על ר' עקיבא] שלא עשה כפועל מימיו, אלא בכל יום היה מביא ב' חבילות של עצים ומוכר אחת בתריסין ואחת שהיה מתחמם כנגדה. אמרו לו שכניו: עקיבא, איבדתנו בעשן. מכור חבילתך וקח בה שמן. אמר להם: איני שומע לכם. שני דברים טובים יש בה. אחת שאני מתחמם כנגדה ואחת שאני משתמש לאורה.²⁷

מסיפור זה אנו למדים כיצד פרנס עצמו עקיבא בעת לימודיו. היה מלקט עצים, מוכר אותם ומתחמם וקורא לאורם. איש לא עזר לו. סיפור זה סותר את הנאמר בירושלמי (ואף את הנאמר באבות דר' נתן א, כפי שראינו לעיל) לפיו אשתו היא שפרנסה אותו שעה שלמד תורה. כל הפרטים הללו יחדיו נראים כבאים לסתור את ההנחה המרכזית העולה הן מן הבבלי והן מן הירושלמי, לפיה לאשתו של ר' עקיבא היה תפקיד חשוב בהחלטתו ללמוד תורה, או לחלופין בפרנסתו שעה שלמד. מטרתו של סיפור זה, כך נראה, הייתה לבטל אותו מידע עמום שהיה ידוע הן למספר הבבלי והן למספר הירושלמי בדבר התפקיד החשוב שמילאה אשת ר' עקיבא בעלייתו לגדולה.

ואולם מידע זה היה מצוי גם ברשותו של בעל מדרש אבות דרבי נתן, כפי שעולה מן הסיפה בסיפור: "אמרו: לא מת עד שישן על מיטות של זהב ועשה כתר של זהב לאשתו ועד שעשה קורדיקוס של זהב לאשתו". שוב אנו למדים על אותו תכשיט בלתי רגיל שהיה לאשתו של ר' עקיבא. ומהו אותו תכשיט? מהי אותה "עיר של זהב"? כאן אנו למדים שעיר של זהב איננה אלא כתר. עדויות טקסטואליות וארכיאולוגיות מאששות קביעה זו. כדאי להתבונן גם במילים האחרונות שבסיפור זה, המחזקות את הרושם שגם הוא בראשונה התבסס על אותם שני פרטים העולים מנוסחי הסיפור גם בבבלי וגם בירושלמי, לפיהם אשתו של ר' עקיבא ענדה "עיר של זהב" והייתה חשובה מאין כמותה בתהליך עלייתו לגדולה של בעלה. המדרש מספר: "אמרו לו

26 כדי לסתור פרטים אלה עושה המדרש שימוש בסיפור הבבלי על הלל שהובא לעיל, הערה 21.

27 אבות דרבי נתן, ב, יב (מהד' שכטר, עמ' 30-29).

בניו: הרי הבריות משחקות עלינו. אמר להם: איני שומע לכם. אף היא נצטערה עמי בתלמוד תורה". המדרש מבקש לדחות את הטענה, שלפיה אשת ר' עקיבא היא שפרנסה את בעלה (כמו בירושלמי) או לחלופין יזמה את לימודיו (כמו בבבלי),²⁸ אבל הוא משמר בכל זאת את הגרעין ההיסטורי הזה: השמועה שלאשה היה תפקיד חשוב בלימוד התורה של החכם ושהיא התעטרה בכתר זהב.

ד. "ירושלים של זהב" – כתר: הממצא הספרותי והארכיאולוגי

אישוש להנחה ש"עיר של זהב" היא סוג של כתר עולה גם ממספר מקומות אחרים. סיפור מכירת שערה של אשת ר' עקיבא נזכר גם בירושלמי סוטה ולא רק בירושלמי שבת. בסוף מסכת סוטה נזכרות מספר גזרות שנגזרו על עם ישראל. למשל בפרק ט משנה יד אנו קוראים: "בפולמוס של אספסינוס גזרו על עטרות של חתנים ועל הארוס. בפולמוס של טיטוס [או בכתבי היד קיטוס]" גזרו על עטרות כלות ושלא ילמד אדם את בנו יוונית". על הביטוי "עטרות כלות" שואל הירושלמי: "אלו הן עטרות כלות? זו עיר של זהב" ומיד ממשיך "ר' עקיבא עשה לאשתו עיר של זהב". גם ההקשר הספרותי של הסיפור בירושלמי ובבבלי נדרים רומז לכך שמדובר בעטרה לראש. הרעיון של מידה כנגד מידה המופיע בסיפורי עם רבים הוא חזק ביותר בסיפור הירושלמי. אשתו של ר' עקיבא מכרה את מחלפות שערה – את עטרת ראשה, ובמה שנתגנתה, בו אף נשתבחה. הצער והבושה על ראשה המגולח זיכו אותה לענוה עליו כתר זהב. גם הסיפור בבבלי נדרים מציע מעין מידה כנגד מידה שכזו. אשת ר' עקיבא הניחה ראשה על התבן, באין לה כר ראוי מזה ושערות ראשה נתערבבו בקש. ר' עקיבא ליקט את הקש משערה ודימה את החומר הצהוב לדבר אחר שראוי לשזור בשערה – כתר של זהב.²⁹ מכל האמור למדנו שר' עקיבא קנה לאשתו כתר ייחודי. כיצד נראה כתר ייחודי זה, ומדוע נקרא דווקא "עיר של זהב", או "ירושלים של זהב"? שתי שיטות מחקר ביקשו לענות על שאלות אלו. האחת טקסטואלית והאחרת

28 על דחיקת רגליהן של נשים מסיפורים מאוחרים יותר לעומת תפקיד חשוב יותר בנוסחים הקדומים ראו בספרי Mine and Yours are Hers, pp. 51-64.

29 גם אצל אר' הנרי, בסיפורו "מתנת חכמי הקדם" (לעיל הערה 11), ניכר עקרון המידה כנגד מידה. שעה שהאשה מוכרת את מחלפות ראשה על מנת לקנות שרשרת זהב לשעונו של בעלה, מוכר הבעל את השעון על מנת לקנות מסרקות זהב לשער אשתו.

ארכיאולוגית. השיטה הטקסטואלית התבססה על נוסח המצוי בתלמוד הירושלמי, שם מוגדר הכתר בשלוש מילים סתומות: "רבנן דקסרין אמרין: פרוש טוק טקלין". כבר העירו חוקרים שמילים אלה הן, ככל הנראה, יווניות ונחלקו רק בשאלה אילו מילים יווניות הן מייצגות. שתי השערות הועלו כדי לפרשן. ש' ליברמן הציע לקרוא *chrousostephanos* דהיינו כתר זהב³⁰ ואילו ש' אברמסון הציע לקרוא "טרס טוקולין", דהיינו שלוש שכבות, כלומר הכתר היה עשוי שלוש שכבות מתכת שונות.³¹

ש' פול, מצא שכתר בצורת עיר ולה מגדלים, חומות ושערים נזכר בתעודה אכדית מן המאה השמינית לפנה"ס.³² עד מהרה גם הראו חוקרים אחרים שממצא אפיגרפי זה איננו ייחודי ואזכורים אחרים לפריט מעין זה מצויים לא רק בתעודות אכדיות, אלא אף בספרות יוון ורומא.³³

ואולם פריצת דרך של ממש לזיהוי הפריט הנידון נעשה בעזרת ממצאים איקונוגרפיים.³⁴ מספר רב ביותר של פסלים, פסיפסים, תמשיחי קיר, מטבעות וקמעות שנמצאו במקומות שונים במרחב ההלניסטי-הרומי מציגים נשים שעל ראשיהן כתר וחידודיו נראים כביצורי חומות ומגדלי שמירה. נשים אלה, העונדות כתרי חומה, אינן נשים מסוימות ידועות, אלא האנשה (פרסוניפיקציה) של ערים בדמות אלת המזל – הטיכה – שלהן.³⁵ במטבעות ובממצאים אחדים מופיעה כתובת המאששת זיהוי זה, והנשים העונדות כתרים מעין אלה בפריטי האמנות השונים זוהו כאלת עיר וכטיכה. חשובה לענייננו תפוצתו הכרונולוגית והגאוגרפית של הממצא. ראשיתו

30 ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 102.

31 ש' אברמסון, "דברי חכמים וחידתם", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 75-76.

32 S. M. Paul, "Jerusalem - A City of Gold", *IEJ* 17 (1967), 259-63. מעניין הוא צירוף המקרים: מאמר קצר זה פורסם בסוף שנת 1967, סמוך לפרסום שירה של נעמי שמר, "ירושלים של זהב", שהושמע לראשונה בפסטיבל הזמר הישראלי ביום העצמאות תשכ"ז.

33 H. A. Hoffner, "The 'City of Gold' and the 'City of Silver'", *IEJ* 19 (1969), 178-180.

34 גרוסמרק, תכשיטים, עמ' 19-21; ר' אבנר, אלות ערים במטבעות ערי ארץ ישראל ועבר הירדן, עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים תשנ"א, ובמיוחד עמ' 89-90.

35 T. Dohrn, כמה דוגמאות מייצגות אפשר למצוא ב-, *Die Tyche von Antiochia*, Berlin 1960; M. Rostovzeff, *Dura-Europos and its Art*, London 1938, front plate; A Perkins, *The Art of Dura-Europos*, Oxford 1973, p. 44. על הממצא מארץ ישראל ראו אבנר, אלות ערים, (על הממצא הנבטי, ראה עמ' 85 86; על בית שאן ראה עמ' 89); "משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר הירדן, ירושלים תשמ"ד.

בתקופה ההלניסטית, במאה הרביעית לפנה"ס, וסופו בתקופה הנוצרית. נשים עטורות כתרי חומות עיר שכאלה נמצאו בעיקר בהקשר לערים באסיה, בסוריה ובארץ ישראל. דוגמה מעניינת לכך הוא הפסיפס של בית היפוליטוס במידבא – כיום בתחום בירדן. שם מופיעות דמויות שלוש ערים יישובות זו לצד זו: מידבא, גרגוריה ורומא. מידבא היא עיר בארץ ישראל ולראשה ענוד כתר חומה. רומא מופיעה חבושת קסדה. זיהויה של גרגוריה איננו ידוע, או שזו עיר קטנה, שכנה של מידבא, או עיר גדולה כמו רומא. לשיטתו של פיצ'רלו, חופר הפסיפס, זהו שם אחר של קונסטנטינופול – הכירה התאומה של רומא במזרח.³⁶ קונסטנטינופול מופיעה פעמים רבות באיקונוגרפיה הביזנטית ענודה כתר חומה.³⁷ מכל מקום, אם מדובר בעיר קטנה בעבר הירדן שמיקומה לא ידוע, ואם בכרך הגדול קונסטנטינופול, זוהי עיר מזרח תיכונית העונדת כתר חומה. רומא המערבית, כנגדה, מוצגת כאן כשקסדה לראשה. במקרים בודדים ניתן להצביע גם על אלות טיכה שחומה לראשן ביוון, ברומא, במצרים או בכל אזור אחר באימפריה הרומית. ואולם במזרח הרומי כמעט שלא נמצאה עיר שלא טבעה אלה שכזאת על מטבעותיה. כנראה שגם אסתר המלכה, המופיעה בתמשיחי דורא אירופוס, עוטרת לראשה מין עיר של זהב שכזאת.³⁸ מתברר אפוא שכתר עיר היה תכשיט מקומי ידוע ומקובל במרחב של ארץ ישראל במהלך התקופה הרומית ובוודאי בימי ר' עקיבא. בירושלים לא ידועות מטבעות הנושאות את דמות האלה המגינה על העיר וחומותיה ענודים לה לראשה. במשנה אין מדובר כלל ב"ירושלים של זהב" אלא ב"עיר של זהב". רק התלמודים זיהו "עיר של זהב" עם "ירושלים של זהב" דוגמת זו שעשה ר' עקיבא לאשתו. ייתכן ש"ירושלים של זהב" לא הייתה אלא כתר ייחודי אחד שנעשה בדמות תבנית חומות ירושלים במיוחד עבור אשתו של ר' עקיבא. הן בבבלי והן בירושלמי אין אזכור של "ירושלים של זהב" אלא בהקשר של אשת ר' עקיבא. גם התלמוד הבבלי וגם התלמוד הירושלמי ידעו שר' עקיבא נתן לאשתו תכשיט ממין זה. קשה לקבוע מה

M. Piccirillo, "La chiesa della vergine", *Liber Annus Studium Biblicum Franciscum*, 32 (1982) p. 391, n. 45 36

M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, pp. 57; 60 37
על סמך האיקונוגרפיה הנוהגת מראשית התקופה הביזנטית להציג את רומא כחבושה קסדה ואת קונסטנטינופול כעטורה כתר עיר, ראו J. M. C. Toynbee, "Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art from 312-365", *JRS* 37 (1947), pp. 135-44. העיר גרגוריה בשמה זה איננה ידועה.

E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, IX, Toronto 1964, p. 179 38

מטרתה של ידיעה זו בסיפורים.³⁹ אנו רק יכולים לשער שההתפעמות האנושית מן הנוצץ ומן הזהב לא השתנו בהרבה במהלך השנים, ופריטים שכאלה, אז כמו עכשיו, הלהיכו את דמיונם ונחרטו בזיכרונם של הבריות.

39 קרויס למשל כתב, בעניין: "עטרה כזאת עשה ר' עקיבא הוא ר' עקיבא הנלהב לחירות ארצו לאשתו". (לעיל, הערה 2, שם, עמ' 315). דהיינו הניסיון להטביע את תבנית דמותה של העיר ירושלים בכתר זה מתייחסת להלכי הרוח המשיחיים מבשרי מרד בר כוכבא שר' עקיבא היה שותף להם. ואולם קשה לראות קשר ברור בין סיפורי אשת ר' עקיבא וסיפורי ר' עקיבא המקשרים אותו למרד בר כוכבא. אינטרסקסטואליות אינה יכולה לשמש כאן אלא כרמז קלוש בלבד. לעומת זאת, בסיפורי ר' עקיבא ומרד בר כוכבא בבבלי לא רק שבת כלבא שבוע איננה נזכרת, אלא שמסופר שעקיבא נשא לאשה את אשת הנציב הרומי טינוס רופוס (ב' עבודה זרה כ ע"א וברמז אף בנדריים נב ע"ב). לכן נותרת הצעה כזו בגדר השערה בלבד.